

Sobre «Les bases d'une cartographie industrielle de l'Europe au siècle XIX»

Pau Alegre

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona*

Presentació

La versió catalana de l'article de François de Dainville que us presentem va ser realitzada per als estudiants d'Història de la Cartografia de la llicenciatura de Geografia de la UAB del curs 1999-2000 com a material de treball de l'assignatura. Per tant, ja ha circulat, i seguirà circulant, en suport de fotocòpia per una banda així com en suport digital a les pàgines d'aquella assignatura en el Campus Virtual de la UAB, per altra. Atés l'interès general que pot suscitar, ha semblat adient publicar-lo també a les pàgines de *Treballs*.

Aquest article és dels darrers que va preparar François de Dainville i la seva publicació va ser pòstuma. La presentació que hi fa de la trajectòria de la producció cartogràfica de Charles Minard és, sens dubte, novedosa i amena alhora. Potser frega l'hagiografia, aquest gènere literari en el qual resulta tan difícil d'equilibrar els coneixements disponibles sobre el personatge i la ponderació en posar de relleu les seves virtuts. En aquest cas, però, de Dainville se'n surt prou bé. Si emmarquem l'article en l'estudi més general del desenvolupament de la cartografia estadística al segle XIX, en la qual el mateix de Dainville desitjava aprofundir, caldria complementar-lo amb els treballs coetanis d'Arthur H. Robinson¹. No cal dir que les aportacions

¹ Compendiats en Robinson, Arthur H. (1982): *Early Thematic Mapping in the History of Cartography*. Chicago: The University of Chicago Press.

sobre la història dels mapes temàtics contemporanis han estat molt nombroses i significatives des que de Dainville, i Robinson, varen descobrir-nos que la història de la cartografia no s'acabava a les darreries del segle XVIII.

No sóc pas un especialista de la trajectòria científica del Pare François de Dainville i, per tant, no puc pas aportar detalls novedosos sobre la seva vida i obra. Em faig càrrec, però, que per a una millor comprensió de l'autor no podem pas estalviar-ne algunes dades biogràfiques. En aquesta tesitura em sembla més convenient donar la paraula als qui el conegueren personalment. Per exemple, l'obituari que va escriure Monique de La Roncière², de la Cartoteca de la Biblioteca Nacional de França, és prou sentit com sintètic per a formar-nos una impressió vívida del personatge. M'ha semblat doncs més entenimentat traslladar-vos-el complet, també en català a partir de l'original en francès, que no pas assajar un sofregit de dades de procedència diversa que, al capdavall, també serien incompletes. La numeració de les notes s'ha adequat a l'ordenament global d'aquesta introducció. [Pau Alegre]

2. Semblança

»A l'edat de dinou anys, el Pare François de Dainville, nat el 21 de gener de 1909, va sentir la crida d'una doble vocació: la del sacerdot i la de l'investigador. Va trobar el camí per a conjuminar-les en l'orde fundat per Ignasi de Loiola, la Companyia de Jesús. En aquesta nota deixarem deliberadament a l'ombra l'activitat apostòlica del sacerdot, sabent però que va ser molt rica, com en són testimoni els qui s'han beneficiat dels seus consells espirituals i de la seva experiència de Déu. Repassarem, en canvi, el brillant desenvolupament de la seva vocació d'investigador d'ençà que, a l'edat de trenta-un anys, llegia la seva tesi doctoral sobre *La géographie des Humanistes* a la Universitat de Montpeller, acompanyada d'una tesi complementària sobre *La naissance de l'humanisme moderne*, i fins el 15 de gener de 1971 quan la mort, després d'una breu i irremeiable malaltia, el va sotstreure de l'estimació de la seva família, dels seus confreres i dels seus amics.»

»François de Dainville, que havia estat alumne a Montpeller de Jules Sion, ell mateix deixeble de Vidal de La Blache, va ser sempre un apassionat de la geografia. N'és testimoni aquesta endreça a la capçalera d'una publicació primerenca destinada als seus alumnes:³ «De totes les matèries que cursareu al col·legi, potser no n'hi ha cap altra de més amable i atractiva que la geografia; no us exigeix res més que: mirar»; i més endavant afegeix: «per al geògraf, el mapa és la imatge concreta de la realitat». Aquesta doble declaració explica a bastament les preferències investigadores que seguiria a l'avenir. Tanmateix, a aquesta passió per la realitat, se n'hi afegia una altra que li havia pervingut del seu pare, això és, una curiositat insaciable per les situacions del passat i cap a

2 La Roncière, Monique de (1971): «Obituary: R.P. de Dainville (1909-1971)» in *Imago Mundi* XXVI, pp. 71-74.

3 *Les chiffres vous parlent; géographie et statistique* (1937), p. 9.

la qual l'havia inclinat, molt aviat, a freqüentar assíduament els arxius. Per això mateix, no ens ha de sorprendre que, responent a la crida feta per Marcel Dubois⁴ més de quaranta anys abans, l'hagi fet seva per al seu gran treball de tesi: l'estudi de «la història de l'ensenyament geogràfic a França durant l'Antic Règim».⁵ El projecte s'avenia perfectament amb als seus delits més pregons, i el seu llibre va romandre, per molt de temps, l'obra de base de consulta indefugible per a qui desitgés conèixer la gènesi de la ciència geogràfica al llarg dels segles setze i disset així com el de l'ensenyament que se'n feia a França des d'aproximadament l'any 1525 fins a les acaballes del regnat de Lluís XIV. D'antuvi, el seu autor hi evoca el lent desenvolupament de la geografia costat per costat amb el gran moviment anomenat amb el terme d'humanisme. Acte seguit hi mostra, de manera concloent, el paper capital que representen els missioners jesuïtes en la transformació d'aquesta disciplina que superarà, a poc a poc, i en gran mesura gràcies a ells, el seu discurs tèoretic original. En efecte, les «relacions» que cada any adreçaven al seu provincial, i publicades regularment, varen contribuir de manera decisiva a l'ampliació de mires de la societat de l'època i a «substituir la imatge del món essencialment llibresca que l'humanisme proposava als seus seguidors, per la visió dels fets; restabliren la primacia de l'experiència per sobre de la referència cega a les autoritats, i recordaren ben oportunament als Mestres que la geografia és, per definició, filla de la realitat».⁶

»Tampoc ens ha de sorprendre que de bracet amb el progrés de la geografia, el Pare de Dainville fos compel·lit a seguir el de la seva bessona: la cartografia. Abans de l'època de la fotografia, no eren els mapes les úniques representacions de l'espai de què hom disposava? Varen esdevenir l'objecte de recerques apassionades a les quals s'abocà amb entusiasme. En pocs anys va esdevenir el Mestre incontestable de la Història de la cartografia francesa de l'Antic Règim, representant així la via oberta per Ludovic Drapeyron i Lucien Gallois. En menys de dotze anys assistim a l'eclosió d'un esplet d'obres fonamentals, o d'articles amb categoria de memòries. La sèrie s'inigura el 1956 amb *Les cartes anciennes de l'Église de France*. El llibre és molt més ric del que ens promet el seu títol; l'inventari, molt complet, dels mapes eclesiàstics conservats en els diversos dipòsits d'arxiu o de biblioteques va precedir d'un assaig de visió de conjunt en el qual ja es perfila la panoràmica de la cartografia francesa des de Bouguereau i els Sanson fins als mapes de l'Acadèmia de Ciències i dels grans aixecaments topogràfics dels Cassini. L'any 1957, *La carte de Guyenne par Belleyne* constitueix el primer estudi fet fins a la data del més bonic, i el més detallat, dels mapes topogràfics de la segona meitat del segle divuit. L'any 1960 apareix *Les cartes anciennes du Languedoc, 16e, 17e, 18e s.* en les quals el Pare aporta no només una documentació quasi exhaustiva sobre el tema, sinó que també hi proposa un mètode de treball que hauria de fer escola en les exposicions provincials dels congressos

4 Dubois, M (1888): «L'avenir de l'enseignement géographique» in *Revue internationale de l'enseignement*, pp. 469-470.

5 *La géographie des Humanistes* (1939), p. x.

6 «La géographie des Humanistes» (1945), p. 58.

nacionals de les Sociétés Savantes. Així, abans de desvetllar l'interès del lector sobre l'originalitat tècnica, l'interès històric o l'aportació científica d'una determinada representació, passa revista a la imatge d'aquesta regió meridional a través dels atles de Ptolemeu, de les diverses edicions d'Ortelius o dels mapes corogràfics de França gravats durant el segle setze (Finé, Jolivet, La Guillotière...). Els anys 1961 i 1963 dóna a conèixer dues extenses memòries sobre l'elaboració dels nostre primer atlas nacional *Le Théâtre François de M. Bouguereau* i del seu successor *Le Théâtre géographique des Le Clerc*. El Pare de Dainville es lliurà a una severa crítica de les fonts, fent així translluir els nombrosos espigolaments manllevats als cartògrafs flamencs contemporanis. Després de la pausa, l'any 1964, de *Le langage des géographes* que és una forma de glossari de termes antics distribuïts per temàtiques (cosmografia, geografia física, geografia humana), el 1968 publica la seva admirable monografia sobre *Le Dauphiné et ses confins vu par l'Ingenieur d'Henri IV, Jean de Beins* del qual hem donat una àmplia recensió a aquestes mateixes pàgines.⁷ No podem pas ara comentar un per un tots els treballs d'aquest investigador infatigable dels quals només hem pretés perfilar-ne la trama. La llista bibliogràfica que figura al final és el testimoni de la seva amplitud temàtica i de la seva prodigiosa erudició.»

»No podia ser pas d'altra manera que se'l cridés per a iniciar a les joves generacions en aquesta disciplina que a França només ell dominava amb mestratge. L'École des Chartes va ser la primera institució que va sol·licitar-lo, l'any 1959, per a impartir cursos d'història de la cartografia per passar més endavant, l'any 1963, a encarregar-se d'un curs en el marc de la quarta secció (Ciències històriques i filològiques) de l'École Pratique des Hautes Études. Va ser també el moment en que desentrellà la trajectòria històrica del mapa de Cassini i dels seus derivats. L'onze de juny de 1966 va accedir a la plaça de Director d'estudis de cartografia històrica occidental. La responsabilitat derivada d'aquest càrrec consistia en dictar dues conferències setmanals que va orientar, l'una, cap a l'anàlisi de l'evolució de les grans tipologies de mapes des de l'època romana fins al Renaixement, i l'altra, a l'exposició de les investigacions preliminars per l'elaboració d'un «Atlas de l'ensenyament a França a l'època moderna». Tenim coneixement que el primer fascicle és a punt d'aparèixer: el dedicat als Col·legis el 1789. En fi, el 1969 i el 1970, a petició de la Facultat de Lletres i Ciències Humanes de la Universitat de Paris va cobrir un curs sobre «l'Univers dels geògrafs des del segle setze al divuit» destinat als estudiants que preparaven el certificat d'Història de la geografia i de geografia històrica.»

»Tant pels seus treballs com a la Sorbona, l'obra del Pare de Dainville és la d'un pioner i ha somogut l'interès de diversos deixebles. Haurien pogut ser molt més nombrosos si la seva desaparició no hagués estat tan prematura. Per al personal científic del Departement de Cartes et Plans de la Biblioteca Nacional era el lector i l'amic alhora. És per això que no podem pas oblidar-lo.» [Monique de La Roncière (1971)]

7 A *Imago Mundi* XXIII (1969), p. 113.

Publicacions

Bibliografia de François de Dainville confeccionada en base a la que facilita M. de La Roncière (1971), p. 73-74. S'assenyala entre claudàtors al final de la citació si l'article ha estat reimprès a l'obra núm. 60.

1. *Les chiffres vous parlent; géographie et statistique*. París: J. B. Baillièrre et Fils, 1937, 97 p.
2. *Les Jésuites et l'éducation de la Société Française. La géographie des Humanistes*. Tesi en Lletres (Montpellier). París: Beauchesne, 1939, XVIII + 562 p.
3. «La géographie des Humanistes». *Bulletin de l'Association des géographes français* (París) 169-170, març-maig, 1945, p. 57-64.
4. «Phénomènes de sédentarisation dans les tribus du Moyen-Euphrate». *Bulletin de l'Association des géographes français* (París) 177-178. març-abril, 1946, p. 54-58.
5. «Foyers de culture scientifique dans la France Méditerranéenne du 16e au 18e siècle». *Revue d'Histoire des Sciences* (París) I- 4, 1948, p. 289-300.
6. «Les cartes anciennes de l'assistance de France». *Archivum historicum Societatis Jesu* (Roma) 19, 1950, p. 254-264 [60 : 255-274]
7. «D'aujourd'hui à hier. La géographie du livre en France de 1764 à 1945». *Le Courrier graphique* (París) 16, 1951, p. 33-36 i 43-52.
8. «Un denombrement inédit au 18e siècle. L'enquête du controleur Général Orry. 1745». *Population* (París) 7, 1952, p. 49-68.
9. «L'enseignement des mathématiques dans les collèges Jésuites de France du 16e au 18e siècle». *Revue d'Histoire des Sciences* (París) 7, 1954, p. 6-21, 109-123.
10. «L'enseignement de l'histoire et de la géographie et le 'Ratio Studium'». *Analecta Gregoriana* 70, 1954, p. 123-156.
11. «Essor de la cartographie française». *Etudes* (París), juliol-agost, 1954, p. 55-72.
12. «Les Français vus par leurs intendants». *Etudes* (París) 281, 1954, p. 60-74.
13. «Cartes anciennes et gens d'église». *Etudes* (París), març, 1955. p. 310-321 [60 : 275-286]
14. «La carte de Cassini et son intérêt géographique». *Bulletin de l'Association des géographes français* (París) 251-252, 1955, p. 138-147 [60 : 85-94]
15. *Cartes anciennes de l'Eglise de France. Historique, repertoire, guide d'usage*. París: Vrin, 1956, 323 p. (Bibliothèque Société Historique Ecoles de la France).
16. «Le signe de 'justice' dans les cartes anciennes». *Revue Historique de droit français et étranger* (París) 1, 1956, p. 113-114.
17. «Cartographie ecclésiastique, travaux et projets». *Cahier d'Histoire ecclésiastique comparée* (París) 1-1, 1957, p.10.
18. *La Carte de Guyenne pas Belleyrne, 1761-1840*. Burdeus: Delmas, 1957, 63 p.
19. «Collèges et fréquentations scolaires au 17e siècle». *Population* (París) 12-3, 1958, p. 467-494.

20. «De la profondeur à l'altitude. Des origines marines de l'expression cartographique du relief terrestre par côtes et courbes de niveau». *Le navire et l'économie maritime du Moyen Age au 18e siècle*. Paris: 1958. p. 195-213.
21. «Grandeur et population des villes au 18e siècle». *Population* (Paris) 13-3, 1968, p. 459-480 [60 : 131-152]
22. «Loisirs d'aujourd'hui et de demain». *Études* (Paris), març, 1958. p. 289-309; abril, 1958, p. 48-63.
23. «Chasseurs et pêcheurs de France». *Études* (Paris), juliol-agost, 1958, p. 17-38.
24. «Une carte mauriste de 1678 inconnue». *Revue Historique de l'Église de France* 43, 1957, p. 343-347 [60 : 287-292]
25. «Sports d'hiver». *Études* (Paris), 1959, p. 332-352.
26. «Cartes anciennes du Languedoc, 16e-18e siècles». *Bulletin de la Société Languedocienne de la Géographie* (Montpellier), 3 i 4, 1960, p. 87-314.
27. «Cartes de Bourgogne du 18e siècle». *Actes du 84e Congrès national des Sociétés savantes. Dijon. 1959. Section Géographie*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 1960, p. 1-19 [60 : 59-84]
28. *Cartes anciennes du Languedoc, 16e-18e siècles*. Montpellier: Société Languedocienne de la Géographie, 1961, 228 p.
29. «Le premier atlas de France. Le Theatre François de M. Bouguereau 1594». *Actes du 85e Congrès national des Sociétés savantes. Chambéry-Annecy. 1960. Section Géographie*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 1961, p.1-50 [60 : 293-342]
30. «De la profondeur a l'altitude. Des origines marines de l'expression cartographique du relief terrestre par côtes et courbes de niveau». *Annuaire International de Cartographie* (Zúric) 2, 1962, p. 151-162 i resums en francès, anglès i alemany [repr. de 20; 60 : 441-458]
31. «L'évolution de l'Atlas de France sous Louis XIII. Théâtre Géographique du Royaume de France des Le Clerc. 1619-1632». *Actes du 87e Congrès national des Sociétés savantes. Poitiers. 1962. Section Géographie*. Paris: Comité des travaux historiques et scientifiques, 1963, p. 1-51 [60 : 7-58]
32. *Le langage des géographes; termes, signes et couleurs des cartes anciennes. 1500-1800*. Amb la col·laboració de F. Grivot. Paris: Picard, 1964, xxii-384 p.
33. «Jean Jolivet's Description des Gaules». *Imago Mundi* (Amsterdam) 18, 1964, p. 45-52.
34. «Deux cartes inconnues du Lyonnais, Forez et Beaujolais, 1596-1623 (?)». *Cahiers d'Histoire* (Comité historique de l'Université de Lyon) 9, 1964, p.121-135 [60 : 375-390]
35. «Enseignement des 'géographes' et des 'géometres'». Taton: *Enseignement et difussion des sciences en France au 18e siècle*. Paris: Hermann, 1964, p. 481-491.
36. «Problèmes de cartographie historique des églises». *Cahiers d'Histoire* (Comité historique de l'Université de Lyon) 9, 1964, p. 22-53 [60 : 391-416]
37. «Cartographie historique et histoire de l'éducation». *Annuaire*. Paris: École Pratique des Hautes Études, 1965, p. 351-357.

38. «Die Anschauungen der Globuslehaber». *Globusfreund* (Viena) 15/16, 1966, p.193-225 (Comunicació al 2n Simposi Internacional de la Societat Internacional Coronelli d'amics dels globus, celebrat a Dresden entre el 8 i el 10 d'octubre de 1965).
39. Introducció a «M. Bouguereau: *Le Théâtre françois*. Tours, 1594». Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum, 1966, (Theatrum Orbis Terrarum, una col·lecció d'atles en facsímil, 2a sèrie, vol. 5)
40. «Les découvertes portugaises à travers les cahiers d'écoliers parisiens de la fin du 16e siècle». *Les aspects internationaux de la découverte oceanique aux 15e et 16e siècles. Actes du 5ème Colloque international d'histoire maritime*. Lisboa, 14-16 de setembre de 1960. París, S.E.V.P.E.N., 1966, p. 39-46 (Bibliothèque générale de l'École Pratique des Hautes Études, 6e section).
41. «La levée d'une carte en Languedoc à l'entour de 1730». *Annuaire international de cartographie* (Zúric) 6, 1966, p. 33-40 [60 : 361-374]
42. «L'Alsace comme la voyaient les cartes anciennes». *Saisons d'Alsace* 22, 1967, p. 153-176 [60 : 417-440]
- 43.»Extrait du rapport sur les conférences 'Cartographie historique occidentale'. *Annuaire 1967/1968*. París: Ecole Pratique des Hautes Etudes. 4e section, Sciences historiques et philologiques, 1968. p. 431-439.
44. «Les amateurs de globes». *Gazette Beaux-Arts*, gener, 1968. p. 51-64.
45. «Cartes des places protestantes en 1620 dessinées à la fin du regne de Louis XIII» *Journal des Savants* (París), octobre-deseembre, 1968. p. 214-243 [60 : 459-489]
46. *Le Dauphinée et ses confins, vu par l'Ingenieur d'Henri IV, Jean de Beins*. Ginebra: Droz; París, Minard, 1968; 94 p. (École Pratique des Hautes Études, 4e sec., Éducatons médiévales et modernes, 7)
47. «Cartes du sel. Les sels de l'Atlantique» *Le rôle du sel dans l'histoire*, par M. Mollat. París: Sorbonne, Recherches, 1968, p. 21-36 (Publication de la Faculté des Lettres et des Sciences humaines 37) [60 : 347-360]
48. «Extrait du rapport sur les conférences 'Cartographie historique occidentale'. *Annuaire 1968/1969*. París: École Pratique des Hautes Études. 4e section, Sciences historiques et philologiques, 1969.
49. «Un 'pourtrait' inédit de Marseille à la fin du 16e siècle». *Provence historique* (Marseille) 78, 1969, p. 366-368 [60 : 343-346]
50. «Une carte inconnue des confins méridionaux de l'Alsace». *Actes du 92e Congrès national des Sociétés savantes. Strasbourg-Colmar. 1967. Section Géographie*. París: Bibliothèque Nat.- Comité des travaux historiques et scientifiques, 1970, p. 31-37.
51. «La 'Gallia' dans la mappemonde de Saint Sever». *Actes du 93e Congrès national des Sociétés savantes. Tours. 1968. Section Géographie*. París: Bibliothèque Nat., 1970, p. 392-404 [60 : 95-112]
52. «How did Oronce Fine draw his large map of France». *Imago Mundi* 24 (Amsterdam) , 1970, p. 49-57.
53. «Extrait du rapport sur les conférences 'Cartographie historique occiden-

talé'». *Annuaire 1969/1970*. París: École Pratique des Hautes Études. 4e section, Sciences historiques et philologiques, 1970.

54. «From the Depths to the Heights. Concerning the Maritime Origins of the Cartographic Expression of Terrestrial Relief by Numbers and Contour Lines». Traducció d'Arthur H. Robinson. *Surveying and Mapping* 30, 1970, p. 389-403 [en base a 30]

55. «Cartes et contestations au 15e siècle». *Imago Mundi* 24, 1971, p. 99-123 [60 : 177-200]

56. «Cartes anciennes et archeologie». *Colloque international sur la cartographie archéologique et historique*. París. 24-26 janvier, 1970. Université Orléans-Tours, Centre de recherches A. Piganiol, 1972, p. 11-3 l.

57. «Les bases d'une cartographie industrielle de l'Europe au siècle XIX». *Actes du 540e Colloque International du C.N.R.S.: L'industrialisation en Europe au XIXe siècle. Cartographie et typologie (Lyon, 1970)*. París, 1972, p. 15-33 [60 : 153-176]

58. «La frontière de Champagne au début de 1587». *Actes du 95e Congrès national des Sociétés savantes. Reims. 1970. Section Géographie*. París: Bibliothèque Nat., 1973, p. 7-14 [60 : 113-120]

59. «Les activités de l'ingénieur piémontais Ercole Negro en France (1566-1597)». *Armi antiche. Bolletino de l'Accademia di San Marignano (Torí ?) núm. especial per al 6è Congrès de l'Associació Internacional de Museus d'Armes i d'Història Militar (Zuric, 15-20 de maig de 1972)*, p. 133-185 [el text de F. de D. és el de la conferència que va dictar a Torí el 4 de juny de 1969 en les Jornades Piemonteses del 5è Congrès de l'Associació citada] [60 : 201-254]

60. *La Cartographie reflet de l'histoire*. Preparat per Michel Mollat de Jourdin, Lucie Lagarde, Marie-Antoinette Vannereau i Numa Broc. Ginebra-París: Editions Slatkine, 1986, 489 p. [Monique de La Roncière i Pau Alegre]